

Илия Тодоров

Първото либе на Христо Ботев

(Парашкева Шушулова
или Мина Горанова?)

Както е известно, Захари Стоянов е имал щастливата възможност да черпи сведения за биографията на Христо Ботев от негови близки съвременници — свидетели или участници в описваните събития, — сред които майката и съпругата на поета, братята му и други роднини, негови съученици и приятели. Това, разбира се, е едно безспорно предимство — защото кой друг освен тях би могъл по-добре да познава една или друга страна от неговия живот, — но същевременно в известен смисъл и недостатък, защото по онова време (само десетина години след смъртта на Ботев) и биографът, и лицата, които са му давали сведения, невинаги са могли да бъдат докрай откровени и безпристрастни: длъжни са били все пак да се съобразяват с обстоятелството, че повечето от хората, за които става дума, са още живи. А като се прибави към това и „писателската слабост“ на Захари Стоянов, склонността му да украсява биографичния разказ с ефектни сцени или измислени диалози, доверието в достоверността на неговия „опит за биография“ е вече сериозно подкопано. И неслучайно мнозина от следващите изследователи на живота и творчеството на Христо Ботев се отнасят със скептичност и резервираност към данните, които той съобщава (най-често без да се позовава на конкретен източник). Такъв е например случаят с първото либе на поета.

Захари Стоянов, притежаващ несъмнен белетристичен талант, в своя „опит за биография“ е разказал увлекателно и явно не без известна доза „художествена измислица“ следната история от интимния живот на Ботев, която започва в Одеса, в дома на известния българин Н. М. Тошкович, родом от Калофер:

„Пристигнала от вътрешностите на Русия някоя си българка Ш. . ., ученица, която отивала за България и която естествено в дома на Тошковича трябвало да се отбие и си извади паспорт, толкова мъчно добиването му в монархическа Русия. Било късно, дъжд валяло, параходът, който в десет деня един път отивал за

ЧИТАЛНЯ

Цариград, приближавало да тръгне, а няма кой да придружи момата да премине през тежките баждарници на полицията, на паспортното писалище и агенцията на параходите. В това време на вратата се показал Ботйов.

— Ето „скандалиста“! Той ще свърши тая работа сполучливо — казал Тошкович и пратил момата с него.

Трябва да ви кажа, че нашият герой се наричал от българското настоятелство и в гимназията „скандалист“, име, което той сам си извоювал със своето примерно поведение. Като изпратил ученицата Ш. . . сполучливо до парахода, тя му благодарила крайно и му поинскала да ѝ даде портрета си, като дала и тя своя, да се не забравят. Подир няколко години, когато вече той се завърнал в Калофер, Ш. . . била учителка там. Ботйов отишел да посети учителите, гдето била и Ш. . . , и без да се познаят един други, понеже се видели лично в Одеса ношно време и понеже тогава той бил с дълги коси, а сега остриган и с фес, тя Ш. . . , извадила няколко портрети на свои приятели в Русия, които показвала и обяснявала кой как се казва и какъв е.

— А с негова милост се запознах ношно време на парахода, комуто името не зная, но чух, като го наричат „скандалист“ — казала тя, като дошло време да обяснява и портрета на Ботйов. — Помня, че беше чорлав, одърпан и малко бльснат.

Учителите, а заедно с тях и сам Ботйов, които стоели наоколо, се изсмели презглава. Наивната учителка се сконфузила.

— Госпожице, „скандалистът“, за който говорите, съм аз — казал Ботйов. — Благодаря, че не сте ме забравили.

Учителката се зачервила още повече и изтръпнала на мястото си. Това състояние, което е най-поетическото в жените, особено в момите, преобърнало сърцето на Ботйова, почитател и ценител на всичко хубаво и естетическо. Той почнал да се либи и тя него, което се продължило, дордето той стоял в Калофер. Ако Ботйов завел любов платоническа, по високи чувства, само да намери занятия неговата разпалена глава, то госпожицата, ако малко-много е ценила хубостта, трябвало е да се счита за щастлива, че има любовник като Ботйова. . .

Когато той оставил втори път Калофер, оставил завинаги и своята любовница. Писал подир месец-два да дойде при него в Румъния, за да се венчаят, но това било просто една обязаност от негова страна, плод още на последните пресни впечатления, защото нито той бил за женене, скиталец и гладен по чужда земя,

нито пък вярвал, че тя ще дойде да го дири. Отпосле ней е посветено стихотворението „До моето първо либе“, ней той казва:

„... Забрави туй време, га плачех.“¹

По друг повод З. Стоянов предава още една сцена от интимния живот на поета от калоферския период на живота му:

„Хаджи Неделчо бил по онова време първият чорбаджия в селото. Те се обичали с нашия герой като кучето и котката. Един път при изпит в училището Ботйов седнал до една учителка, с която говорел и, както се вижда, не пазел съвременните строгости на приличието.

— Ти, младо даскалче, вижда се работата, че не правиш разлика между Одесата и Калофер — казал той на Ботйова с чорбаджийско достойнство. — Стари хора са дошли тука, седят като в черкова, а ти правиш безчиние напреде им! Не е тука място за либене!

— Ти си пази устата, защото като направиш на мене зло, аз ще направя на сина ти, който е в ръцете ми — отговорил Ботйов, почервенял от срам и злоба.“²

За съжаление З. Стоянов не е посочил имената на лицата, от които е почерпал тези сведения. По понятни причини той не е разкрил и името на девойката, за която става дума. В главата „Политическа и литературна деятелност“, където се говори за Ботевия вестник „Дума на българските емигранти“, още веднъж се споменава за нея — и отново само с инициал: „В първия брой той побързал да обади на своето първо либе Ш. . . да млъкне, да забрави минало детинство и лудории.“³ Съвременниците обаче са се досещали за кого става дума. Известният печатар дядо Н. Паничков, също калоферец, в своя личен екземпляр от Ботевата биография е отбелязал в полето точно срещу това място: „Графиня Левашова, калоферка, родена в Россия“ (очевидно е искал да каже, че става дума за Парашкева Шушулова, която се е учила в пансиона, основан от графиня Левашова в Киев)⁴. А пък Ст. Заимов в обширната си рецензия за книгата на З. Стоянов подчертава: „На страница 41 биографът разказва за някоя си госпожица Ш. . . , която била щастлива да бъде „първото либе“ на българския незабравим поет. Биогра-

¹ Стоянов, З. Христо Ботйов. Опит за биография. Русе, 1888, 41—42.

² Пактам, с. 83.

³ Пактам, с. 165.

⁴ Хр. Ботев. Неизвестни произведения. Уводна статия от М. Димитров. Спомени и бележки от дядо Паничков. С приложение на ново Ботево писмо. С., 1924, с. 141.

фът не разкрива името на тази госпожица Ш. Доколкото знаем, тази госпожица е Параскева Шушулова, родом от Копривщица.⁵

За любовта на поета към Парашкева Шушулова се разказва много по-подробно във втората Ботева биография от Ив. Г. Клиначаров, издадена през 1910 г. Тук обаче тяхното запознанство е представено другояче. Клиначаров, който също е събирал сведения от съвременници на поета, но който също не е чужд на склонността „да съчинителствува“, разказва, че когато пристигнал в Калофер през пролетта на 1867 г., Ботев заварил тук като главна учителка в местното девическо училище някоя си „Парашкева Шушулева, първа красота и първа изгора. Тя се учила в Русия в същата епоха, когато и поетът бил там — донесла всичката непринуденост, цялата естественост на девическите чувства, както учеха традициите на 60-те години. Пеша — както галено ѝ думал поетът до края на своя живот — била вплотеното добро и красота. Първа по ум, първа и по хубост в Алтън Калофер.“⁶

По-нататък Ив. Клиначаров съобщава, че Ботев, заинтересуван от нейната хубост, побързал да събере сведения за „невиданной грацией“. Даскал Ботьо му отговорил, че е „коприщенка, свършила в Киев, учена, умна и красавица“, което го накарало „час по-скоро да свърже познанство с „грацията“. Самото запознанство станало на някакво общо събрание на персонала от двете училища — мъжкото и девическото:

„Имало общо съборище на персонала от двете академии, мъжка и женска, в което щял да се разглежда някакъв културен въпрос: въпросът за значението на женските дружества. Въпрос от интерес и за българския поет. По онези времена вратата на „съветите“ бяха отворени за всеки интелигентен човек и още повече за човек като Христофора Петкова. Че бива ли да се говори за „значението на женските дружества“ и нашият човек да подсмърча във от „заседанието“! Ако не бяха му отворили вратата, той сам би ги блъснал. Така и станало.

В това съборище, на което „поискала дума“ и Пеша, но на което последен оратор не бил българският поет, пламнали две сърца, нейно и негово. Ботйов поздравил младата девица за напредни-

⁵ Заимов, Ст. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895, 145—146. В първата публикация на рецензията в „Сборник за народни умотворения“, № 1, 1889, с. 205, той погрешно я нарича Шойлекова.

⁶ Клиначаров, Ив. Г. Христо Ботйов. Биография. С., 1910, с. 237.

чавите ѝ идеи, стиснал ѝ мъжки ръка в знак на съчувствие, а тя му отговорила с румена усмивка.

Идилията била завързана.

Калоферци взели да си плюят в пазухите и да правят кръст.

— Мари — думала селската врачка — това е съвсем ашкере: град ще падне, чума ги чумосала.

Христофор Петков, който не бръсне нито бога, нито царя, ще вземе Пеша „под ручка“, ще я изведе по шубрачните брегове на Тунджа към Чафадарица и ще ѝ шепне за любов, за поезия и за хайдути.⁷

Явно е, че и в този случай биографът е дал простор на своето въображение — при това много по-широк, отколкото З. Стоянов, макар в краткия предговор към книгата да критикува своя предшественик, че бил създал „цяла планина от небивалици“, и да декларира: „Наш дълг беше след това непременно да ликвидираме със старите лъжи, с които е изплетена съзнателно и несъзнателно биографията на поета, и да ги заменим с действителните факти.“⁸

Подобно на З. Стоянов той също не посочва от кого именно е почерпал сведенията за любовта между Ботев и Парашкева Шушулова.

Третият Ботев биограф Евгений Волков за разлика от своите двама предшественици има строго научен и реалистичен подход към фактите. Той не само не си позволява подобни „художествени интерпретации“, но винаги посочва най-добросъвестно своите извори, съпоставя ги, като изразява критичното си отношение към тях.

Относно първото либе на Ботев Е. Волков също е категоричен — това е била Парашкева Шушулова. В стремежа си да изясни повече подробности от техните взаимоотношения той се обърнал през 1913—1914 г. за някои разяснения към нейната съученичка и приятелка Рада Киркович, която по негова молба написала обширни спомени, а и устно добавила някои сведения. В своята биография на Ботев, публикувана за пръв път през 1921 г., Волков цитира доста пасажи от тези спомени, като изрично разграничава устно разказаното от писмения текст. След като описва подробно характера, физическото и здравословното състояние на Парашкева Шушулова, както и обстановката във Фундуклеевската гимназия в Киев, където заедно са учили, Р. Киркович се спира по-специално

⁷ П а к т а м, 237—238.

⁸ П а к т а м, VI—VII.

на познанството ѝ с Ботев и на техните взаимоотношения. Ето впрочем основните моменти от нейния разказ — така, както са предадени те от Е. Волков:

„Шушулова свършила гимназия на 18 години и минавайки през Одеса, придружена от своите другарки българки — Рада Гугова (по мъж Киркович) и Антонина Димитриева (по мъж Енчева), — се върнала в родината си. В Одеса, където и трите се установили за няколко дни в къщата на Н. М. Тошков, момичетата били предмет на внимание от страна на живущите там българи, които отивали у Тошков да ги видят — младите представителки на възраждаща се България, които отиват да поемат тежкия кръст на учителстването.

— Помня — ни съобщава госпожа Киркович, — че заедно с другите българи при нас дохожда и Христо Ботев, по това време още съвсем млад. Впоследствие — продължава тя, — когато аз кореспондирах с Шушулова, тя ми писа от Калофер, че се срещнала там с Хр. Ботев, който, възобновявайки познанството, ѝ напомнил за тяхната среща в Одеса.

— Разбира се — забелязва госпожа Киркович, — тази среща беше мимолетна и би минала незабелязана в техния живот, ако не им се е случило да се срещнат отново в Калофер.

Що се касае до разказа на Захари Стоянов за това, че уж Хр. Ботев бил по-близко познат с Шушулова в Одеса и даже че уж по поръка на Н. М. Тошков ѝ купил билет за парахода, това, както устно добави пред нас госпожа Киркович, е невярно затова, защото всички грижи за тяхното заминаване взел върху себе си сам Н. М. Тошков, от когото те не са се отделяли никак през всичкото време на своето престояване в Одеса.

В Калофер Хр. Ботев като роднина и „стар познат“ посещавал Параскева Шушулова през празниците в малкия женски метох, където останала да живее под покровителството на игуменката на този метох баба Парашкева, нейна леля по баща и в същото време леля на Найден Геров. Възмущавайки се до дъното на душата си от цинично грубата характеристика на по-нататъшните отношения в Калофер между Шушулова и Ботев, направена от З. Стоянов, госпожа Киркович ни рисува тия отношения с такива думи:

— В едно от своите писма до мен — казва г-жа Киркович — помня Шушулова ми пишеше, че във време на един изпит в жен-

ското училище Хр. Ботев, който бил там, я гледал дълго, без да сваля очи. Това възмутило старейшината, който намирал поведението на Хр. Ботев неприлично, и те му направили мъмрене, на което последният отговорил рязко, че щом има очи, никой не може да му забрани да я гледа, колкото иска. Този смел отговор направил впечатление на Шушулова и тя ми писа после, че Хр. Ботев отивал често при нея да беседва на разни теми, донасял ѝ книги за четене и споделял с нея своите мнения, които ѝ правели впечатление. Изобщо, както казахме и по-рано, Шушулова беше по природа симпатична и неинициативна, тя всякога отиваше след другите, не влияеше на никого. Възможно е, щото Хр. Ботев да е упражнявал известно влияние върху нея с праволинейността на своите възгледи. Шушулова беше макар и доста слабичка и болезнена — после тя се оправила и физически разцъфтяла в Калофер. Като учителка и руска възпитаница тя се ползувала с известна свобода и затова Хр. Ботев могъл да я посещава в метоха, но едва ли тия свиждания са ставали без свидетели, защото при нея се намирала винаги една от монахините. Но че тя е правила впечатление на Хр. Ботев и сама се е отнасяла с интерес към него — това личи, макар само по това, че в едно от своите писма тя ми изпрати едно посветено ѝ от Хр. Ботев стихотворение, за съжаление изгубено. Какво беше това стихотворение не помня (всички писма на г. Киркович в Пловдив пропаднали през време на Руско-турската война 1877—1878 г.).⁹

По-нататък Е. Волков се позовава и на други спомени на Ботеви съвременници: Д. Фингов, Ст. х. Гендов и Ив. Г. Чунчев. Той подчертава, че за посещенията на Ботев в метоха знаели всички в Калофер, но дали е имало нещо сериозно между него и П. Шушулова — това никому не било известно. Ето впрочем какво заявил по този повод един от съвременниците: „Но ние, учителите — продължава г. Чунчев, — като виждахме очебола на Шушулова и като знаехме характера на Христо Ботев, не допуснахме това. Често в интимен разговор подхвърляхме Христо Ботйову [за] Шушулова, но той засмеяно ни казваше, че подобно нещо няма и че ходел да взима от нея руски книги да чете. И наистина — потвърждава Чунчев — кога отиваше или се връщаше от метоха, той винаги носеше книги в ръце.“¹⁰

⁹ Цит. по Волков, Е. Христо Ботев. С, 1929, 101—102. Първа публикация на руски език. — Вж. Сборник на БАН, № 15, 1921, 73—74.

¹⁰ Пак там, с. 103.

„Голям конспиратор е бил Хр. Ботев — заключава Е. Волков — и личи, че е умее да скрива ловко от странични хора това, което по негово мнение им е било излишно да знаят. И тъй би отишла заедно с него в гроба тайната на неговата първа любов, несъмнено чисто идейна и романтична, ако с един неволен взрив на оскърбени чувства по отношение на Шушулова в 1872 г., когато, намирайки се в Галац в компания от руски и български емигранти, като научил, че Шушулова се е омъжила в Калофер за някой Лазар х. Тюлев, не беше издал трогателната история на тази любов.

Както ни разказва — продължава Е. Волков — един друг другар и съотечественик на Хр. Ботев, виждал се с него през 1872 г. в Галац или в Браила, г. Ив. Фетваджиев, Хр. Ботев, като научил за сватбата на Шушулова, се замаял и тъй се разпалил, че бил готов да събере чета и да нападне Калофер, за да отнеме от похитителя своята избраница.

И изглежда, че в това време, обхванат цял от чувство на ревност, Ботев пише своето стихотворение „Ней“, в което той халюцинира картината на съпружеския живот на своята възлюблена и заплашва да се справи с нейния мъж.

За съжаление първата редакция на това стихотворение не е намерена и точната дата на неговото написване не се знае. Впрочем датата, която посочва З. Стоянов, 1872 г., трябва да бъде призната за напълно достоверна, защото в това време Шушулова е била вече действително омъжена и, както пише Р. Киркович, даже имала дете.¹¹

Свидетелствата на съвременниците, които привежда Е. Волков, като че ли не оставят място за никакво съмнение относно връзката между Христо Ботев и Парашкева Шушулова. Още повече, че те се потвърждават косвено и от творчеството на Христо Ботев. Тук ще споменем преди всичко всеизвестното му стихотворение „До моето първо либе“, публикувано за пръв път във в. „Дума на българските емигранти“, бр. 1 от 10 юни 1871 г. Пак в същия брой е поместена статията му „Примери от турско правосъдие“, която започва с думите: „... То беше село Калофер. Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превахих баиря и видях онез хубави къщи и черкови, през кои като змия са измича бистрата Тунджа. Тук е, рекох, тя, мойта изгора, тук са и моите Лефтерюви другари, с кои прекарах 5—6 месеца най-светли дни в живота си, и запознах

¹¹ Пак там.

отблизо Калофер, тоя „алтън Калофер“, който роди в мене страстна любов, коя тъй рано загина, и дълбока омраза, коя ще ма придружи до гроба. . .“ За своето първо либе, останало в поробеното отечество, Ботев говори на няколко места и в стихотворението си „На прощаване в 1868 г.“, публикувано пак в „Дума на българските емигранти“, бр. 3 от 8 юли 1871 г.

И все пак съмненията се появили. За пръв път те били изказани от Никола Начов в следващата — четвърта поред — биография на Христо Ботев, издадена в София през 1918 г. Всъщност по времето на своята поява тази биография предшества биографията на Е. Волков, но не и по времето на създаването си. Защото книгата на Е. Волков била окончателно завършена и представена за печат през лятото на 1915 г.¹², докато Н. Начов продължил своята работа до есента на 1917 г.¹³ Така или иначе, през известен период двамата работили успоредно, ползували едни и същи източници, разпитвали едни и същи свидетели и стигнали до. . . противоположни изводи. Без да се спира специално на въпроса за първото либе на Ботев, Н. Начов мимоходом в една забележка под линия заявява:

„З. Стоянов пише (с. 40—43), че още в Одеса Ботйов се бил запознал, при особени обстоятелства, с г-ца Шушулова, после учителка в Калофер, че в последния градец те пак се срещнали и интимно сблизихи и че сетне Ботйов ѝ посветил стихотворението „До моето първо либе“. В тези твърдения има големи неверности. Кога в 1866 г., идейки от Киев за България, Шушулова и двете ѝ другарки Рада П. Гугова и Антонина Димитрова минали през Одеса, Ботйова там нито видели, нито пък го и познавали, та още и въпрос е дали по онова време той е бил в Одеса. За любовта между Ботйова и „първата хубавица“ Шушулова г. Клинчаров набърbral напосока още много измислици: за любовни срещи и скитания „под ручка“ по гори и планини. Между буйния Ботйов и учителката Шушулова не е имало, па не е могло и да има никакви любовни връзки. Освен това тя била слаба и страдала постоянно от очи-

¹² Вж. Веков, А. Някои данни за живота и дейността на руския ботевовед Е. З. Волков. — Сб. В памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, 550—551.

¹³ Предговорът към биографията на Хр. Ботев от Н. Начов носи дата „София, 12 ноември 1917 г.“ В края на този предговор авторът е поместил следната забележка: „Надявам се, че със своя труд, който Българската академия на науките ще издаде, г. Евг. Волков ще допълни и разясни доста места в живота на Ботйова.“

бол. Повече по този въпрос ще пиша другаде“ — заключава Н. Начов¹⁴.

Наскоро след това той написал специална статия под наслов: „Първото либе“ на Ботйова (публикувана кой знае защо с псевдоним Н. Емануилов в сп. „Борба“, г. II, 1920, кн. 17, с. 523—527). След като оспорва един по един посочените от З. Стоянов и Ив. Клиничаров факти и привежда свидетелствата на някои Ботеви съвременници, Н. Начов стига до извода, че Парашкева Шушулова не е била първото либе на Ботев и че не ней е било посветено известното стихотворение „До моето първо либе“. Всъщност тази статия поставя началото на полемиката за първото либе на Хр. Ботев. След внимателния прочит на тази статия не е трудно да се убедим, че тя е израз преди всичко на недоверието, с което авторът се е отнасял към биографията на З. Стоянов.

Пак като израз на недоверието към Захари Стоянов трябва да се разглежда и следната бележка на Г. Бакалов от 1924 г. в рецензията му „Клиничаровата редакция на Ботева“ (за новото издание: Хр. Ботев. Съчинения. Пълно събрание под редакцията и със забележки от Ив. Г. Клиничаров. Т. 1. Поезия—хумор—сатира. С., книгоизд. Т. Ф. Чипев, 1924): „Още във втората си бележка г. коментаторът казва, че повод за написването на стих. „До моето първо либе“ послужила на Ботева „неговата първа любов с Парашкева Шушулева“. А отде-накъде Шушулева да е „първото либе“ на Ботева? Г-н Клиничаров просто приема некритично пусканицата на Зах. Стоянов, без да се интересува от новите изследвания, които установиха, че Шушулева не е могла да бъде това „първо либе“. А кое е то, това първо либе — истинското, а не предположеното от Зах. Стоянов и некритично приетото от г. Клиничарова и от други, — скоро ще бъде изнесено в печата.“¹⁵

И наистина още през следващата година била лансирана новата версия. Това направил известният ботевовед Михаил Димитров в статията си „Черти из живота на Ботева“: „Не остава никакво съмнение — се казва тук, — че „най-светлите дни в живота си“ младият поет дължи на „страстната любов“, която преживява в Калофер. Но кой е предметът на тази любов? Досега се мислеше, че това е Парашкева Шушулова. Но срещу това се изказаха много

¹⁴ Начов, Н. Христо Ботев. С., 1918, 35—36.

¹⁵ Бакалов, Г. Клиничаровата редакция на Ботева. — Нов път, 2, 1924, № 1, с. 17.

съображения. Едвам напоследък благодарение на показанията на г-жа Кира Тулешкова и г-жа проф. Ангелова пишещият тия редове можа да се добере до истината. Лицето, на което Ботев дължи „най-светлите дни в живота си“, е Мария или Минка Ив. Горанова от Карлово. Ней Ботев е посветил „Пристанала“. Заедно с братя си Богдан Горанов, комуто Ботев е посветил стих. „Борба“, и с по-голямата си сестра Минка Горанова през 1862 г. заминала за Прага. Тук тя изучавала ръкоделие и музика. През 1866 г. двете сестри се връщат в родния си град. Следната (67) година се връща и Ботев. Запознанството между него и М. Горанова, която тогава е била 17—18-годишна, ще да е станало сега, ако не са се познавали още като деца, тъй като те са сродници.¹⁶

Дали поради авторитета на Михаил Димитров и Георги Бакалов, или по друга някоя причина новата хипотеза печели бързо привърженици. Пръв се присъединява към нея Никола Начов. Още през следващата година той препечатва с някои поправки — и вече с името си — статията „Първото либе“ на Ботева“, като в заключение заявява: „Аз съм наклонен да вярвам, че Шушулова не е била любовница на Ботева и че стихотворението „До либето ми“ е било адресирано до г-ца Мария Ив. Горанова от Карлово, на която е посветил и стихотворението „Пристанала“, както и стихотворението „Борба“ — на братя си Богдан и Иван Горанов. Г-ца Горанова, чешка възпитаница, някое време живяла при баща си в Румъния.“¹⁷ Същите думи той повтаря през следващата година във фундаменталния си труд „Калофер в миналото“, където съобщава редица допълнителни данни за Парашкева Шушулова, събрани главно от Р. Киркович¹⁸.

Тук е уместно да се отбележи, че пак по това време Р. Киркович е публикувала своите спомени (първоначално във в. „Мир“, бр. 7833 7837 от 10—14 авг. 1926 г., а след това и в отделна книга), където е отделено немалко място за Парашкева Шушулова и за дружбата ѝ с Христо Ботев: „През лятото на 1868 г. — спомня си Р. Киркович — аз се срещнах с Парашкева на хисарските бани. Тук, при многото възпоминания за нашето общо с нея минало в Киев, приказвахме си надълго и нашироко за нашето интересно настояще.

¹⁶ Димитров, М. Черти из живота на Ботева. — Сборник „Христо Ботев“. 1876—1925. С., 1925, 14—15.

¹⁷ Начов, Н. „Първото либе“ на Ботева. — Сб. „Прослава“. Издава ученолюбивото дружество „Христо Ботев“, гр. Калофер. С., 1926, с. 38.

¹⁸ Начов, Н. Калофер в миналото. С., 1927, 202—209.

От Парашкева тогава научих и за Христо Ботев, че във време на учителствуването си в Калофер той много често посещавал манастира на баба Парашкева, носел книги за прочит на Парашкева, прекарвал повече време с нея, пеял с нея песни народни и бунтовнически и изобщо преживявал с нея не малко часове от своята ранна младост. А когато Парашкева направила изпитание на учениците си в присъствието на общината, то някои от първенците забележили на Ботева да не гледа толкова на учителката, на което той отвърнал с думите: „Не ми сте кехая на очите!“ В Пловдив получих от Парашкева писмо и при писмото едно стихотворение, подарено или посветено ней от Ботева. Това стихотворение аз, за жалост, съм изгубила заедно с други мои неща при бежанията ни в Русия преди Освободителната война и не мога да кажа точно кое беше то. За взаимните отношения на Ботева и Парашкева Шушулова ще кажа, че те са били мили, много мили, но дотолкова интимни, доколкото това допускаше времето и сферата, в която се живееше тогава. Всеки от нас може да си представи, че в Калофер Христо Ботев не е намирал по-голямо удоволствие от това, което той преживявал в обществото на Парашкева, най-напред по простата причина, че тогава в Калофер не е имало равна по развитие на Парашкева девойка, която да заинтересува поетическата му душа и му достави по-голямо удоволствие от срещата му с Парашкева. Обаче за близост голяма и усамотени с нея разходки и дума не може да става. Срещите им са били всякога в манастира и най-много във от града в обществото на гуляющите калоферски граждани и техният невинен роман се е водил единствено в Калофер, тъй като до женитбата си с Лазар Тюлев Парашкева не е учителствувала, нито живяла другаде никъде освен в Калофер. Това последното прибавям тук за улеснение на Ботевите биографи да не се лутат да дирят негови срещи с Парашкева освен в Калоферския манастир на баба Парашкева и в обществените разходки на калоферските граждани в Калофер.¹⁹ Тук акси след това в забележка под линия Р. Киркович добавя: „Разказите на Захарий Стоянов за срещата на П. Ш. в Одеса с Хр. Ботев (скандалиста) почиват сигурно на неверни сведения, дадени на биографа.“²⁰

¹⁹ Киркович, Р. Спомени. С., 1929, 30—31.

²⁰ В същото време на друго място тя поддържа твърдението си, че запознанството на Ботев с Парашкева Шушулова станало именно в Одеса, в дома на Николай Миронович Тошков: „Помня обаче, че между младежите и учениците, които ни посетиха, беше и Христо Ботев. Тук прочее, у Николай Миронович, стана пър-

В книгата си „Калофер в миналото“ Н. Начов цитира едно писмо на Ив. Г. Чунчев, в което последният му съобщава също някои данни за дружбата между Хр. Ботев и П. Шушулова: „Кога за пръв път отидох в Калофер (16 авг. 1867) — пише ми Ив. Г. Чунчев, — заварих вече г-ца Шушулова там. Заплатата ѝ беше около 70 лири турски. Тя имаше за помощници две стари монахини, а след 1—2 години дойдоха други, а после — Дона Хр. Пиронкова, свършила в Калофер. Хр. Ботев посещаваше в празник и Шушулова в метоха. Това даде повод да мислят някои хора, че той я люби, пък може би и тя да си е предполагала това, ала ние, учителите, като виждахме очибола на Шушулова и като знаехме характера на Ботева и положението му, не допускахме това. Понякога в интимен разговор му подхвърляхме думи за Шушулова, но той засмяно ни казваше, че нямало подобно нещо и че ходел в метоха да взима от нея руски книги да чете. И наистина, кога отиваше там или пък се връщаше, той все книги носеше в ръце. Шушулова учителствувала в Калофер около 4 години. Тя можеше да учителствува и още, но боляха я очите — в клепачите — и болестта ѝ се усилише и пречеше на училищните ѝ занятия. Казваха някои, че като се омъжи, болката ѝ щяла да мине, ала след това тя още повече се усили.“²¹ На същото място Н. Начов отбелязва: „Учител Д. Фингов казва, че в Калофер Ботев се срещал с Шушулова, ала и той нищо повече не знае.“²²

вата среща на Ботева и Парашкева Шушулова, които, като се сприказаха, излязоха далечни роднини и нещо като свои, тъй като бащината сестра на Парашкева, баба Парашкева, от години време живееше в Калофер в качество на игуменка на малкия женски манастир, който много се посещаваше от гражданите, а Ботевиат баща учителствуваше в Калофер и семейството му живееше при него и водеше приятелски сношения с баба Парашкева“ (К р к о в и ч, Р. Спомени. С., 1927, с. 22).²¹ Н а ч о в, Н. Калофер в миналото. С., 1927, с. 206. За отбелязване е, че в своите „Спомени от петгодишното ми учителствуване в Калофер“, публикувани в сб. „Калоферска дружба“, кн. 2, С., 1924, 40—63, Ив. Чунчев не споменава нищо за дружбата между Хр. Ботев и П. Шушулова.

²² В „Спомени из живота ми“, публикувани в сб. „Калоферска дружба“, кн. 1, С., 1908, 118—151, Д. Фингов не съобщава никакви данни за връзката между Ботев и Шушулова. Никола Начов обаче е разполагал и с други спомени на Д. Фингов. Това се вижда от книгата на Е. Волков, където между другото се казва: „Че Хр. Ботев не е бил равнодушен към Шушулова и през празниците посещавал метоха — това било, разбира се, известно на всички в Калофер, но имало ли е нещо сериозно между тях — това никой не знаел. Не знаел това и Д. Фингов, който разказва в своите спомени, запазени от Н. Начов, за тия посещения“ (В о л к о в, Е. Цит. съч., с. 102). Какви спомени на Д. Фингов е имало в архива на Н. Начов, не е известно. Сега там се пазят бегови писма, в едно от които се съобщава следното по

През 20-те години в нашето научно ботевознание се очертават два основни лагера: от едната страна на барикадата е Ив. Клиничаров, а от другата — Г. Бакалов и М. Димитров. Едва ли има въпрос, по който техните мнения да съвпадат. За този факт непременно трябва да държим сметка, когато проследяваме полемиката за първото либе на Христо Ботев. Защото може би именно недоверието не само към З. Стоянов, но и към Ив. Клиничаров става причина М. Димитров и Г. Бакалов да излязат със своя теза и упорито да я отстояват. Показателно е, че в една своя „Бележка върху бележките на Ив. Клиничаров към съчиненията на Христо Ботев (изд. от 1927 г.) Г. Бакалов язвително заявява: „По въпроса за „първото либе“ на Ботева г. Кл. е заспал на Захария Стоянова: и той като него твърди за Ботевата „първа любов“ с Парашкева Шушулова (с. 399). А отдавна са изнесени в печата достатъчно аргументи против тая измислица на З. Стоянова. Па и от самото стихотворение „До моето първо либе“ личи, че лицето се намира не в България, а отвъд Дунава. „Глумата“, под каквото название г. Кл. е поместил откъслечи от непечатано Ботево стихотворение, според самия г. Кл. е била посветена на неговата „браилска изгора“ (с. 409). Това е ново указание де трябва да се дири „първото либе“. То се намира не в Калофер, а в Браила, за което сам Ботев дава друго указание: нему той посветява „Пристанала“. Тя се е казвала Мария Ив. Горанова, омъжена от родителите си за стария Огнянов. В стих. „Ней“ поетът посочва и това: „Кат мъжът ти не съм стар. . .“ Обстоятелството, кого е обичал Ботев, може да не е важно за широката публика, но един „биограф“, който е изписал един вагон хартия за Ботев, трябва да бъде голям невежа, за да не знае това.“²³

Очевидно в желанието си непременно да се противопоставят на З. Стоянов и Ив. Клиничаров през 20-те и 30-те години към версията за М. Горанова се присъединяват постепенно и други ботевоведи (освен М. Димитров, Н. Начов и Г. Бакалов). През 1929 г., макар и съвсем предпазливо, в нейна подкрепа се изказва Борис Йоцов, който публикува специална статия под наслов „Ботев, Халек и Горанова“. След като съобщава някои сведения, почер-

адрес на П. Шушулова: „Не мога Ви каза положително дали тя е била любовница, или не на Хр. Ботев; но мярна ми се през ума, като че Ботев пообикалваше тогава девическото училище“ (НБКМ, БИА, ф. 670, а. е. 130, л. 3).

²³ Цит. по Бакалов, Г. В защита на Христо Ботев. С., 1937, с. 150. Публикувана за пръв път в сп. „Звезда“, 1, 1933, № 20, 911—912; 942—943.

пани от мемоарния роман „Перо“ на току-що починалия чешки писател Йозеф Холечек (1854—1928) за връзката между известния поет Витйезлав Халек и Ека Горанова, „хубава като богиня“, Б. Йоцов предполага, че „навярно и Мария ще да е била така хубава като Ека“. „Във всеки случай — заключава той — би било уместно да се издири карловският род Горанови, да се изучи по възможност неговото развитие, да се хвърли повече светлина върху Мария Ив. Горанова, за да може да се пристъпи към правилно разрешение на въпроса, коя е била чаровницата на Ботева. Още повече, когато се изтъква, че Парашкева Шушулова не е имала никаква особена хубост. Освен това не разполагаме с достатъчно силни податки, за да бъдем напълно убедени, че Шушулова действително е тази девойка, с която се свързва творение като „До моето първо либе“. Тая песен, както и „Борба“ и „Пристанала“ са печатани все през 1871 г. А тъкмо тогава Ботев мисли не за П. Шушулова, а за М. Ив. Горанова. Четири години са се изминали, откак той се е разделил с калоферската учителка. Затова и образът на Ека Горанова, царицата на хубостта в Прага, която залита да плени Витйезлава Халек, ни дава основание най-малко да мислим, че в творчеството на Ботева има май и друга жена освен Параскева Ив. Шушулова, омъжила се по-късно в Карлово за Лазар хаджи Ив. Тюлев и не оставила след себе си по-жив спомен.“²¹

Очертаващите се различни мнения пораждат стремеж за окончателно изясняване на въпроса. С тази задача се заема в началото на 30-те години д-р Димо Тодоров, който решава да разпита „още живущи от онова време хора, близки и познати и на Парашкева Шушулова, близки и познати и на Мария Ив. Горанова, и на Христо Ботев“. Резултатите от своите издирвания той изнася в обширна статия под наслов „Първото либе на Христо Ботев“, публикувана във в. „Литературен глас“, бр. 278 от 5 юни 1935 г., в която, основавайки се на свидетелствата на съвременниците и главно на брата на поета Кирил Ботев, стига до извода, че Парашкева Шушулова е била първото либе на Христо Ботев — още повече, че както недвусмислено се изяснило, Мария (Минка) Горанова била негова втора братовчедка по бащина линия. „По въпроса за отношенията между Ботев и Парашкева Шушулова — пише д-р Димо Тодоров — са разпитани: г-жа Радка Киркович (по баща Гугова), която е

²¹ Йоцов, Б. Ботев, Халек и Горанова. — Литературни новини, 2, № 39—40, 23 юни 1929, с. 5.

била съученичка и най-близка приятелка на Парашкева в Киевския пансион на Левашова и впоследствие дълго време поддържали близки връзки; г-жа Тота Лазар Тюлева (втора жена на Лазар Тюлев, калоферец, чиято първа жена е била Парашкева Шушулова); г-н Димитър Барзов от Калофер (починал преди 10—15 дни в Пловдив), брата на Ботев, запасния генерал Кирил Ботев и други.

По въпроса за отношенията между Ботев и г-ца Мария Ив. Горанова съм разпитал: г-жа Теодора Богданова Горанова (съпруга на брата на Мария Ив. Горанова — мъжът ѝ Б. Горанов починал в 1907 г.); г-жа Рада Ангелова Караминкова (дъщеря на Елисавета, или кратко — Ека, Ив. Горанова, по-голяма сестра на Мария Ив. Горанова); д-р Иван Богданов Горанов, адвокат (син на брата на Мария Ив. Горанова); Александър Огнянов, столичен адвокат (син на Петър Сава Огнянов — мъжът впоследствие на Мария Ив. Горанова); Стефан Огнянов (брат на Петър Сава Огнянов).

Най-напред аз се отнесох до г-жа Теодора Богданова Горанова, от която узнах, че покойният ѝ мъж (роден 1846 г., починал в 1907 г.) е бил брат на Мария (Минка) Ив. Горанова и че майката на свекъра ѝ Иван Горан Тулев и майката на дядо Ботю Петков (бащата на Христо Ботева) били сестри, родом от Сопот. От което следва, че Хр. Ботев и предполагаемата му първа симпатия Мария (Минка) Ив. Горанова били втори братовчеди. Г-жа Теодора Богданова е интелигентна жена, следвала на времето си гимназия в Грац и тя на моите няколко пъти повторени въпроси отговори, че е факт неоспорим и се учудва, защо досега този въпрос не е изяснен в писанията около Ботев и Мария Ив. Горанова. „Понататък, като привежда подробно фактите за общуването на Ботев със семейство Горанови, авторът заключава: „Имайки предвид всички тия обстоятелства, ние лесно можем да си обясним и факта за посвещението на стихотворението си „Пристанала“ на М. Ив. Г-ва (Мария Ив. Горанова, сестрата на Богдан). Първо, Ботев е бил техен втори братовчед и, второ, той не е могъл да не изрази своето задоволство от общуването си с тия високо културни хора, негови роднини, с поменатите посвещения на свои творби. Наистина човешките чувства нямат граница; наистина Ботев и това общество са били високо интелигентни хора; наистина Ека и Мария са били редки, чернооки красавици, с черни коси (и те в Прага, особено Ека, са блестели със своята красота. . . ; наистина в „До моето първо либе“ Ботев говори и за „глас чуден“ на либето (а Горанова наистина е пеела хубаво) — наистина всичко това е така. Ала като се имат предвид родствените връзки и патриархалните

отношения и тия по онова време в българските паланки Карлово и Калофер — от една страна, и от друга — възрастта на Мария Ив. Горанова, която тогава (1867 г.) е била към 15—16 години, като се имат предвид всички тия обстоятелства, ние приемаме, че е малка вероятността Ботев да е питаел към нея любовни чувства. По-скоро е могло да има тук чувство на доста близко родство и чувство на респект и уважение, каквито са били чувствата му и към високо интелигентния ѝ брат Богдан — нещо, което се доказва от факта, че и двете посветени стихотворения се публикуват в една и съща година — 1871 г. — в един и същи брой на в. „Дума“.

Някои, за да докажат, че това първо либе е Мария Ив. Горанова, сочат и стихотворението „Ней“, в което Ботев уж изразявал своята омраза, ненавист към мъжа, който се оженил за неговото първо либе и който уж бил много стар („Кат мъжът ти не съм стар. .“). Мария Ив. Горанова, след като се прибрала при баща си в Меджидие към 1870 г., се омъжила за Петър Сава Огнянов към 1873 или 1874 г., баща на Сава, Ал. и д-р Огнянови, който тогава живеел в Кюстендил. Петър Огнянов е бил роден към 1845 г., следователно е бил при женитбата си на около 28—30 години, а Мария Ив. Горанова е била на 20 години. Значи, разликата не е била голяма (към 10 години). Следователно стихът на Ботева „кат мъжът ти не съм стар“ не е насочен към тоя случай (ако въобще стиховете му могат да бъдат мотивирани и насочвани към конкретни обекти и лица) . . .

При това на зададения ми ясно въпрос към всички роднини на семейство Иван Горанов — дали не са чували, или те лично да знаят за подобни любовни чувства от страна на Ботев към Мария Ив. Горанова — ни един от тях не твърди категорично в положителен смисъл. Отговаряше се обикновено с фразите „възможно е“, „човек може да се увлече“, „чувствата не знаят граница“.

От всичко това ние трябва да заключим и утвърдим извода, че Мария Ив. Горанова не е била и не е могла да бъде първото либе на Ботев, нито тя е могла да бъде вдъхновителка на стихотворението му „До моето първо либе“.

Тогава остава да приемем, че първото либе на Христо Ботев е била Парашкева Шушулова. И наистина моите издирвания сочат към това. . . Наистина Парашкева Шушулова не е имала „черни очи“ и не е била така „брилянтно красива“, каквито са били сестрите Елисавета и Мария Ив. Горанови. Обаче

Парашкева е била извънредно нежна и симпатична натура, също и интелигентна. . . И когато Парашкева станала учителка в Калофер през 1866—1867 г., то със завръщането на Ботев през 1867 г. тяхното приятелство и близост се затвърдили и продължили през всичкото време на неговото престояване в Калофер. . .

На една такава буйна, вулканичноогнена натура напълно е съответствувала тихата, нежно меланхоличната и високо интелигентна натура на Парашкева Шушулова.“

Към статията на д-р Димо Тодоров са поместени няколко редки снимки, които авторът успял да издири: 1) Мария Ив. Горанова в Прага—последната година (1866 г.) преди отпътуването за Румъния; 2) Богдан, Елисавета и Мария Ив. Горанова в Прага към 1866 г.; 3) Парашкева Шушулова с мъжа си Лазар Тюлев, момчето им Иванчо и Иван Мархолев. Ценното в тази статия е, че тук са събрани обилни биографични сведения както за Парашкева Шушулова, така и за Минка Горанова.

Както може да се очаква, тази публикация предизвикала „ответна реакция“ от привържениците на противоположната теза. Една година по-късно Никола Славчев поместил пак във в. „Литературен глас“ (бр. 318 от 3 юни 1936 г.) обширна статия под същия наслов — „Първото либе на Христо Ботйов“, в която, след като направил критичен преглед на съществуващите мнения и цитирал нови свидетелства на Ботеви съвременници или техните потомци, стигнал до противоположния извод — че не Парашкева Шушулова, а Мина Ив. Горанова е била първото либе на Ботев. Същевременно той коригира и доуточнява някои биографични подробности за Парашкева Шушулова и Мина Горанова. Статията му е написана темпераментно, с явно полемична насоченост.

На следващата година, пак по време на Ботевите дни, се появява още една публикация в подкрепа на тезата за М. Горанова — на изтъкнатия ботевовед М. Димитров (поместена под наслов „Още веднъж към въпроса за първото либе на Ботева“ в юбилейния лист „Той не умира“, брой единствен, 30 май 1878—30 май 1937. Издава Оряховско-Белослатинската корпорация „Козлодуйски бряг“, г. 2). За разлика от Н. Славчев той е подходил спокойно и обективно към въпроса, като е подчертал колко несигурни са понякога спомените на съвременниците, подкрепящи едната или другата версия. Основавайки се преди всичко на посвещението на „Пристанала“, М. Димитров приема „като най-вероятно, че Мария Горанова е била тази, към която Ботев е изпитал „пламенна

страст“: „И така — пише той в края на статията си — данните, с които разполагаме при решение на занимаващия ни въпрос, са крайно несигурни и оскъдни. Ако говорим по съвест, единствен Ботев е знаел коя е била тази, която е събудила у него „страстна любов“. Може би това би било най-правилно решение на въпроса. Но веднъж поставен, да потърсим някои подсещания за решението му у самия Ботев. В досега известните му писма по този въпрос Ботев никъде не се е промълвил. Но в статията „Примери от турско правосъдие“, печатана в „Дума“ (1871 г.), той пише за Калофер, че тук била неговата „изгора“, а също така, че в Калофер познал той „страстна любов, която тъй рано загина, и дълбока омраза, която ще ме придружи до гроба“.

Ако придадем точен биографичен смисъл на цитираните думи, Ботев е изпитал първото си влечение към мома в родния си град Калофер. Тогава става вероятно твърдението на тия, които поддържат, че първото либе на Ботева е била калоферската учителка П. Шушулова. Но всичкият въпрос е можем ли да придадем такава точност на Ботевите думи? През 1871 г. той не е бил в Калофер, както не е бил и в с. Осен, Врачанско, за което загатва в статията си. Ако бихме придали строго биографичен смисъл на думите му, тогава през 1871 г. неговата любов е вече „загинала“. На това противоречат други негови подсещания. През същата година той печата „Пристанала“ и я посвещава на Мария Ив. Горанова. А когато 23-годишен момък посвещава стихотворение на госпожица, ние можем да видим в това доказателство, че той не е равнодушен към нея. И действително, това посвещение е единственият факт, чрез който Ботев е загатнал за предмета на своята страст. А стихотворението „До моето първо либе“ ни навежда на мисълта, че посвещението не е било продиктувано от роднински или обикновени приятелски чувства. „Стихът: „Ти имаш глас чуден, млада си“ също подсеща за Горанова, която следвала музика в Прага и която се връща в родния си град през 1866 г. Ако придадем биографичен характер и на стиховете: „Забрави туй време, га плачех, роб бях“, „Та за една твоя усмивка безумен аз светът презирах“ и т. н., ще трябва да допуснем, че страстта на поета не е моментна страст, че той е живял дълго време с нея. И тъй като той сам говори, че в Калофер познал „страстна любов“, най-вероятно ни се вижда, че тук именно той се е влюбил в Мария Горанова, а това е могло да бъде само през 1867 г.“

Едва ли може да се каже, че със статията на Михаил Димитров

„Още веднъж към въпроса за първото либе на Ботева“ се слага край на полемиката „Парашкева Шушулова или Минка Горанова“. И все пак безспорен факт е, че след тази статия възгледите на общественото мнение се наклоняват в полза на становището за М. Горанова. Постепенно все повече литературоведи и историци се присъединяват към това мнение. Показателно е, че дори онези автори, които публикуват специални статии за Парашкева Шушулова, стават като че ли по-неуверени или поне по-предпазливи в изказванията си за нейните взаимоотношения с Христо Ботев. Например в биографичния си очерк за Парашкева Шушулова, поместен в сб. „Жив е той“ през 1940 г., Стефка Манолова заявява: „За приятелството и интимните връзки на Парашкева с Хр. Ботйова съществуват разни легенди, по които спорят тия, които се занимават с изследването на Ботйова. Едни тъй отхвърлят любовните му възможности, че едва ли не стигат до положението да го отрекат като човек на вътрешния душевен плам. И то е само заради туй, че Ботйов сам не е оставил никакви данни, които да свидетелствуват за връзките и чувствата му към Парашкева Шушулова. А може би е имало данни, но при тогавашните нрави на Калофер и при обстоятелството, че Парашкева, като се почувствувала изоставена от Ботйова, се омъжила и станала калоферска снаха, трябва да се предполага, че тя старателно е унищожила всичко, което би могло да послужи за белег на интимни чувства и връзка с оня изгнаник в Румъния, който за онова време е представлявал за калоферци и за нея голяма опасност.“²⁵ А пък в статията „Жената в живота и поезията на Христо Ботйова“, поместена в същия сборник, Анка Радоилска отбелязва: „Няколко жени се мяркат в живота на Ботйова. Едни биографи, начело със Захари Стоянов, поддържат, че първата любов на Ботйова е Парашкева Шушулова, учителка в Калофер. Какви са били отношенията между двамата не се знае точно, но Хр. Ботйов е дружел с нея и са си разменяли книги. М. Димитров, известният ботйовед, твърди, че първото либе на героя при Вола е Мария Ив. Горанова, негова далечна сродница, която следвала музика в Прага и се върнала в 1867 г. в Карлово. Като доказателство на това мнение М. Димитров привежда доказателства, между които са и тези, че стихотворението „Пристанала“ е посветено на Мария Горанова, а че и стихът „Ти имаш глас чуден, млада

²⁵ Манолова, Ст. Парашкева Шушулова. — Сб. „Жив е той...“ Уреждат Дим. Ц. Братанов и Ст. Каракостов. С., 1940, с. 58.

си“ („До моето първо либе“) е казан за нея.²⁶ На следващата година в статията си „Ботйов и Парашкева Шушулова“ същата авторка подчертава: „Някои от биографите му, като Захарий Стоянов, Клинчаров и Евгений Волков, считат, че първата девойка, която е запалила любовния пламък у буйния младеж, е била Парашкева Шушулова, а М. Димитров с повече данни и по-голяма сигурност посочва за такава Мария Горанова. Независимо от това, дали Парашкева Шушулова е била, или не първата любима на Ботйова, тя е играла голяма роля в живота на тоя голям човек и му е оказала може би неволно известно влияние. . . В един или друг случай, дали любов, или нежно приятелство е свързвало Ботйова и Парашкева Шушулова, това време е един от най-светлите периоди в живота на големия поет.“²⁷

Безспорният авторитет на Михаил Димитров като ботевовед и високото обществено положение, което той заема в годините след 9. IX. 1944 г. (като професор в Софийския университет, академик, председател на Научния институт „Христо Ботев“, директор на Института „Ботев—Левски“, подпредседател на Българската академия на науките, председател на Съюза на научните работници в България и т. н.), допринасят още повече за утвърждаването на тезата, че не Парашкева Шушулова, а Мария (Минка) Горанова е била първото либе на Христо Ботев. Нови аргументи в нейна подкрепа наистина няма: и през този период тя продължава да се подхранва преди всичко от негативното отношение към Захари Стоянов като биограф на Ботев²⁸.

Многократното повторение в разни изследвания, научнопопулярни статии и бележки към изданията на Ботевите съчинения на твърдението, че М. Горанова е била първото либе на поета, постепенно довежда до убеждението, че това е безспорен факт. Някои изследователи го приемат безрезервно. Например съветският учен К. Н. Державин в монографията си за Христо Ботев категорично заявява: „Сам Ботев продължал читатъ в Калофере рускую

²⁶ Радоилска, А. Жената в живота и поезията на Ботйова. — Сб. „Жив е той. . .“, с. 64.

²⁷ Радоилска, А. Ботйов и Парашкева Шушулова. — Литературен глас, XIII, № 517, 28 май 1941, с. 5.

²⁸ В статията си „Захари Стоянов като биограф на Ботева“ Михаил Димитров причислява към категорията на измислиците на З. Стоянов и историята със „скандалиста“, станала между Ботев и Парашкева Шушулова (Известия на Института „Хр. Ботев“, кн. 1, С., 1954, с. 9).

литературу, которой его снабжала учительница Парашкева Шушулова, получившая образование в Киеве. Знакомство с Шушуловой и визиты Ботева в монастырский дом, где она проживала, породили среди калоферских обитателей легенду о любви между двумя молодыми людьми. На самом деле первой любовью Ботева, оставившей след и в его поэзии, была, однако, не Парашкева Шушулова, а шестнадцатилетняя Мария (Минка) Горанова в 1867 году вернувшаяся из Праги, где она училась пению. Ботев дружил и с братом Минки — Богданом Горановым, которому он посвятил свое стихотворение „Борьба“. Любовь к Марии Горановой продиктовала Ботеву стихотворения „Моей первой любви“ и „Ей“. Горановой он посвятил и стихотворение „Беглянка“.²⁹

С подобна категоричност за първото либе на Христо Ботев се изказват също Иван Унджиев и Цвета Унджиева в капиталния си труд „Христо Ботев — живот и дело“: „Избранница на поетовото сърце, породила вдъхновени пориви у него, е Мария (Минка) Ив. Горанова“³⁰ — заявяват те. В забележка под линия Унджиеви наистина посочват, че въпросът за „първото либе“ на Ботев има вече дълга история, и цитират основните публикации, но и тук подчертават, че по-обосновано в литературата е застъпено гледището, че Мария (Минка) Горанова е „първото либе“ на Ботев³¹.

Тончо Жечев също приема безрезервно твърдението за М. Горанова. „Нищожни и жалки — пише той — са били нашите спорове там, където имаме думата на Ботев, неговото свидетелство. Коя е първата му любов? „Черни си очи вдигнеш“, „Ти имаш глас чуден“ — няма това не е достатъчно, едва ли това е Парашкева Шушулова с постния стан на семинаристка и с болнави очи, не, това е песнопойцата и необикновената красавица Минка Горанова и това е толкова вярно, както, че той, а не някакъв си там „лирически герой“ е „първо чедо“, първото чедо на Иванка даскал Ботюва от Калофер, нейна действителна страшна жалба и мъка. И всичко това е толкова силно и поетично, защото е буквално вярно, а не е вярно, защото е поетично и силно. При Ботев словото живее само по този и никакъв друг начин.“³²

²⁹ Державин, К. Н. Христо Ботев. М., 1962, с. 43.

³⁰ Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева. Христо Ботев — живот и дело. С., 1975, с. 85.

³¹ Пактам, 85—86.

³² Жечев, Т. Към прочита на първото Ботево стихотворение. — Лит. фронт, № 22, 27 май 1976, с. 3.

За по-широкото популяризиране на тезата за М. Горанова през последните години особено допринесе д-р Дора Бенева-Начева с книгата си „Срещи с възвишеното“, в която първият очерк е посветен на М. Горанова (публикуван в съкратен вид първоначално в сп. „Жената днес“, 1970, кн. 7, с. 3). В приложението към книгата са обнародвани за пръв път ценни документални материали: десет писма на М. Горанова до сестра ѝ Ека (Елисавета Хр. Караминкова), извадки из бележника на Богдан Горанов и др. При все че в тези документи няма нито един факт, който да потвърждава връзката на М. Горанова с Хр. Ботев, д-р Дора Бенева-Начева категорично твърди, че именно тя е „първата изгора на великия революционер и гениален поет Христо Ботев“, че именно тя „с миловидната си хубост, с тихата си доброта и с чудния си глас запалва първата искра на едно голямо чувство в сърцето на красивия, пламенен младеж, вдъхновява го да напише със замаха на истински творец безсмъртните си първи песни“³³. Същата теза се споделя и от Венета Рашева, внучката на Венета Ботева³⁴.

Някои автори на популярни статии в периодичния печат също поддържат становището, че М. Горанова е била първото либе на Хр. Ботев: Р. П о п о в а. Първата любов на Ботев. — Веч. новини, бр. 5972, 11 дек. 1970; Г. Т а х о в. „С кървава ръка през рамо“. — Нар. младеж, бр. 122, 22 май 1976; Г. Т а х о в. Ботевото първо либе. — Пулс, бр. 2, 8 ян. 1980, и др. За съжаление в тях не липсват досадни измислици. Например в статията на Р. Попова се твърди, че Ботев често посещавал дома на „младата калоферка“ Мина, че „в сърцето му се заражда дълбока и вдъхновяваща любов“, но „за тази любов научават близките на Мина и бързат да отделият дъщеря си от тоя „нехранимайко“. Баща ѝ и вуйчо ѝ Евлоги Георгиев я изпращат в Прага да учи пеене. Двегодишният престой на Мина там не е в състояние да заличи голямото чувство. Макар и рядко, тя има възможност да се среща с Ботев в Браила. Разтревожен от непреклонната любов на Мина, баща ѝ я омъжва през 1875 г. против волята ѝ за богатия търговец и свой близък приятел Петър Огнянов“ и т. н. А в статията си „С кървава ръка през рамо“ Г. Тахов заявява, че бащата на М. Горанова се бил изплашил „от мълвата, която естествено тръгнала по хъшовските кръчми“, че

³³ Бенева-Начева, Д. Срещи с възвишеното. Албум спомени. С., 1984, с. 5.

³⁴ Рашева-Божинова, В. Внучката на Венета Ботева разказва за Ботевото семейство. 2 изд. С., 1977, 9—16.

още преди това, „за да прекъсне ранната им връзка, Иван Горанов изпраща дъщерите си в Чехия, за да отдели Минка от Ботев и за да може тя да учи там“, че „при повторното избухване на чувството между двамата Иван Пулиев Горанов постъпва, както би постъпил всеки калоферец — през 1875 г. я омъжва“ и т. н. Подобни с нищо необосновани твърдения намираме и във втората статия на Г. Тахов: „Връзката между Ботйов и Мина преди заминаването ѝ за Чехия се прекъсва по настояване на бащата на Мина, уплашен и объркан, че дъщеря му може да таи чувства към един пройдоха и хъш. Той я изпраща далеч от калофереца, за да може Минка да забрави хъша и поета Христо Ботйов. И родителят успява. Завърнала се, баща ѝ урежда една бърза женитба. Сватбата се вдига в 1875 година.“

Независимо от широката популярност през последните десетилетия на становището, че М. Горанова е била първото либе на Хр. Ботев, едва ли би могло да се твърди, че въпросът е решен окончателно. Някои специалисти продължават да поддържат версията за П. Шушулова. Например Стефан Каракостов след изчерпателен преглед на съществуващата литература заключава: „От всичко разказано дотук е ясно, че Парашкева Шушулова за съвременниците на Ботев е била неговото „първо либе“. И действително в 1867 г. в Калофер на руския възпитаник Хр. Ботев не е можело да не прави впечатление една млада учителка, която е била в пансиона на Левашова в Киев и завършила Фундуклеевската гимназия.“³⁵ Той обаче не изключва и връзката на Ботев с М. Горанова като второ сърдечно увлечение. Според него „До либето ми“ — „това е вече раздялата с любимата от Калофер“; „след тази раздяла се явява Мария (Минка) Горанова“. „Що се отнася до Мария (Минка) Горанова — подчертава Ст. Каракостов — няма вести за близост с Ботев до 1870—1871 г.“³⁶

*

Както се убедихме, преобладаващото мнение днес е, че първото либе на Хр. Ботев е била М. Горанова, а не П. Шушулова. В подобни случаи обаче споровете не би трябвало да се решават „с мнозинство на гласовете“. Целият въпрос е във фактите, с които

³⁵ Каракостов, Ст. Ботев в спомените на съвременниците си. Т. 1. С., 1977, с. 340.

³⁶ Пактам, с. 341.

разполагаме, и в техния анализ.

Единственият факт в подкрепа на становището за М. Горанова е посвещението на стихотворението „Пристанала“ при първата му публикация във в. „Дума на българските емигранти“, бр. 4 от 17 юли 1871 г.: „Посветява се на г-ца М. И. Г-ва“. Но достатъчен ли е този факт, за да твърдим, че първото либе на Ботев е била М. Горанова и изобщо, че между тях е имало някаква интимна връзка? В същия брой на в. „Дума на българските емигранти“, на същата страница Ботев е поместил стихотворението си „Борба“, посветено „Б. И. Г-ву“, т. е. на Богдан Горанов, брат на М. Горанова. С тях, както е безспорно установено, го е свързвало близко роднинство — втори братовчеди по бащина линия³⁷. Освен това между Ботев и Б. Горанов е съществувала идейна близост и приятелство. В простодушно написаните си спомени дядо Паничков разказва как те двамата дошли „с едноедро кучи“ при него да търсят Левски, но само преношували и заминали за Букурещ“ да стигнат Дякончето“³⁸. Защо да не допуснем, че такива са били отношенията на поета и с М. Горанова? Това, че един млад поет посвещава на една девойка свое стихотворение, не означава непременно, че между тях е имало любовни чувства. Например през 1831 г. Лермонтов е посветил поемата си „Ангел смърти“ на А. М. Верещчагина, негова родственица по майчина линия, но за любов между тях въобще не може да става дума, тъй като той е обичал Варвара Лопухина, а Верещчагина е била посветена в тази негова сърдечна тайна.

Впрочем посвещението на „Пристанала“ е било известно отдавна, но дълги години никой не го е свързвал с интимните чувства на Ботев. В своя „Опит за биография“ З. Стоянов е отбелязал: „Неизвестно коя е тая М. И. Г-ва.“³⁹ В личния екземпляр на дядо Паничков точно срещу това място е пояснено: „Горанова, балдъза на Хр. Д. . . ича Караминкова, калофер., учила в Прага.“⁴⁰ А в забележка под линия към изданието на Ботевите съчинения от 1888 г. (излязло няколко месеца след опита за биография) З. Стоя-

³⁷ Самият Богдан Горанов изрично посочва, че баба му Мария е имала седем сестри, една от които е майка на „покойния учител Ботю Петков (баща на поета и революционера Христо Ботев)“ — вж. Б е н е в а - Н а ч е в а, Д. Срещи с възвишеното. С., 1984, с. 188.

³⁸ Б о т е в, Хр. Неизвестни произведения. С., 1924, с. 150.

³⁹ С т о я н о в, З. Цит. съч., с. 165.

⁴⁰ Б о т й о в, Хр. Неизвестни произведения. . . , с. 141.

нов вече посочва: „Мария Горанова.“⁴¹ Също и в бележките към изданието на Ботевите съчинения от 1907 г. под редакцията на Иванка Ботева и Иван Клинчаров е уточнено: „Пълното име на госпожицата, на която Ботев е посветил своето стихотворение, е Мария Горанова.“⁴²

Едва ли е случаен фактът, че в продължение на няколко десетилетия никой от изследователите на живота и творчеството на Хр. Ботев не е свързал посвещението на стихотворението „Пристанала“ с интимните чувства на поета. Едва ли е случайно също, че нито един от Ботевите съвременници не е споменал или поне не е загатнал нещо за връзката му с М. Горанова. Както вече се изтъкна, тя е била негова втора братовчедка, а това е твърде близко роднинство. Живеела е освен това в Карлово, а не в Калофер и през 1867 г. е била едва 15—16-годишна.

Хипотезата за връзката на Хр. Ботев с М. Горанова възниква в началото на 20-те години, след като са си отишли от този свят всички или почти всички техни съвременници, които са могли да знаят нещо по-определено за техните взаимоотношения. Дотогава, както видяхме, е съществувала само версията за П. Шушулова, поддържана от двамата Ботеви биографи — З. Стоянов и Ив. Клинчаров, — потвърдена пряко или косвено от спомените на няколко Ботеви съвременници — Ст. Заимов, Н. Паничков, Р. Киркович, Д. Фингов, Ст. х. Гендов, Ив. Г. Чунчев, Ив. Фетваджиев, а по-късно и от брата на поета Кирил Ботев, който заявил категорично, че майка му, а и цялото семейство, са знаели със сигурност, че „До моето първо либе“ е посветено на П. Шушулова („Братът на Христо Ботев, запасният генерал Кирил Ботев, разпитан от мен на 24 май 1935 г. — пише д-р Димо Тодоров, — с категоричност, изключваща всякакво съмнение, твърди, че Парашкева Шушулова е била симпатия на брат му и че стихотворението „До моето първо либе“ е писано по повод и за нея. Тоя факт се знаел и от майка му, която недвусмислено е говорела това, а също и от цялото им семейство. За Мария Ив. Горанова и дума не е ставало в тяхното семейство. От друга страна, ако може стихотворението „Ней“ да се смята за конкретен намек за мъжа на първото либе на Ботев, то това по-скоро се отнася за мъжа на Парашкева, разликата между

⁴¹ Ботйов, Хр. Съчинения. Под ред. на З. Стоянов. С., 1888, с. 25.

⁴² Ботйов, Хр. Съчинения. Нова и пълна редакция от Иванка Хр. Ботйова-Христова и Ив. Клинчаров. С., 1907, с. 444.

които в години наистина е била по-голяма“). Показателно е също, че никой от роднините и съвременниците на Ботев не е възразил срещу писаното от З. Стоянов и Ив. Клинчаров за връзките му с П. Шушулова. Не е възразил също и Лазар Тюлев, мъжът на П. Шушулова, който бил жив до март 1919 г. (самата тя починала твърде рано — на 24 ноември 1879 г. от тифус). По този повод Н. Начов отбелязва: „Сигурно мъжът на Шушулова — Лазар х. Ив. Тюлев — е знаел нещо, ала той не искаше нищо да отговори на моите многократни въпроси и настоятелни молби.“⁴³

Възраженията идват от страна на изследователите. През 1920 г. на страниците на редактираното от Г. Бакалов сп. „Борба“ Н. Начов оспорва писаното от З. Стоянов и Ив. Клинчаров относно първото либе на Ботев, като допуска, че това може да е „някоя млада и с приятен глас хубавица“, която поетът срещнал някъде „из свободна и охолна Румъния“ (румънка, българка или от друга наrodnost), или пък „някое от ония гиздави балкански девойчета, каквито ги е имало доста в Калофер“. С други думи — всяка друга, но не и Парашкева Шушулова!

Няколко години по-късно М. Димитров, както сам заявява, „благодарение на показанията на г-жа Кира Тулешкова и г-жа проф. Ангелова“⁴⁴ можал „да се добере до истината“ — любимата на Ботев била М. Горанова! Но той не съобщава нито какво са му говорили двете госпожи, нито откъде те са могли да знаят нещо поопределено за любовта на Ботев. Интересно е да се отбележи, че десетина години по-късно Д. Тодоров е разговарял на тази тема с една от тях — Радка Ангелова, дъщеря на Елисавета Горанова-Караминкова — и тя с възторг си спомняла за леля си Мария Горанова, разказвала доста подробности от биографията ѝ, но не потвърдила връзката ѝ с Христо Ботев. По този повод във втората си публикация от 1937 г. М. Димитров изразил възмущението си, че „пред г-н Тодоров г-жа А-ва поддържа обратното на туй, което поддържаше пред пишуция тия редове“. Поради това тук той заявя-

⁴³ Начов, Н. Калофер в миналото. С., 1927, 208—209.

⁴⁴ Г-жа Тулешкова е очевидно съпругата на Ботевия другар Киро Тулешков, а г-жа Ангелова е съпругата на професора от Художествената академия Иван Ангелов, дъщеря на Елисавета (Ека) Горанова, по мъж Караминкова. Самата Елисавета Горанова, както научаваме от една анонимна статия под наслов „Първите културни българки“, публикувана във „Вестник на жената“, г. II, бр. 95 от 10 март 1923 г., е била вече покойница — починала е през 1920 г. след полувековна културно-просветна дейност. За отбелязване е, че в тази статия се съдържат доста подробни сведения за двете сестри, но няма никакви данни за взаимоотношенията между Христо Ботев и Мария Горанова.

ва, че трябва да се пренебрегнат „всички показания на странични хора“ и да се основаваме само „на единствения факт“ — посвещението на „Пристанала“.

След всичко това можем да попитаме: На какво основание съвременните биографи на Ботев и авторите на популярни статии приемат безрезервно твърдението, че М. Горанова е била неговото първо либе? Може би един от доводите е, че П. Шушулова не е блестяла с особена красота? Но този довод е най-малкото несериозен — защото критериите за красота могат да бъдат различни: едни у Ботев, други у Чунчев. От снимката, която Р. Киркович помества към своите „Спомени“, възпроизведена също от Н. Начов в „Калофер в миналото“ и в други издания, едва ли може да се заключи, че П. Шушулова не е била красива. Ето впрочем как описва тази снимка Фани Попова-Мутафова: „Една крехка девойка, с нежно и замислено лице, скръстила чинно ръце на скута си, спряла големите си очи в някаква тайнствена отдалеченост: черни, лъскави коси, разделени по средата на път, обкръжават умното, високо чело; цялата фигура е тънка и изящна, лъхаша някакво странно благородство — такава я виждаме в портрета, който ни е останал от нея.“⁴⁵

Разбира се, мненията относно красотата на П. Шушулова могат да бъдат различни. Различни ще бъдат очевидно и мненията по въпроса за първото либе на Христо Ботев; ще се изказват и занаяпред съображения в подкрепа на едното или другото становище. Но едно е, смятам, безспорно — за всички, които проявяват интерес към този въпрос, е задължително да познават изказаните преди това мнения и съображения и да се отнасят към тях с еднаква непредубеденост.

⁴⁵ Попова-Мутафова, Ф. Първата любов на Христо Ботев. — Вестник на жената, 13, № 563, 10 март 1934, с. 2.